

„Nem ismerem meg arcomat”

Takács Zsuzsa korai költészetének és Pilinszky János lírájának összehasonlítása az intimitás jelenségének tükrében

Tanulmányomban a Pilinszky János költői munkássága¹ és Takács Zsuzsa korai költészete közötti összefüggések feltárására törekszem. Takács két első kötete, a *Némajáték*² és *A búcsúzás részletei*³ anyagára támaszkodva céloz az azoknak a kapcsolódási pontoknak a kimutatására, amelyek rokoníthatóvá teszik Pilinszky lírájával. Munkámban kiemelten fontos fogalom az intimitás: meglátásom szerint e jelenségben rejlik a két korpusz összeolvashatósága. A jelenségnek nemcsak a tematikai és elméleti, de a nyelvi ismérveire, artikulációinak tulajdonságaira is igyekszem nagy figyelmet fordítani.

[A]z intimitás szándékos cselekedet rokon lények között, akik célja, hogy betöltsék az univerzum visszhangtalan csendjét.⁴ Az intimitás valójában talán az intimitásról szőtt két álom, amelyek mindenáron megpróbálják elkerülni, hogy fájdalmat okozzanak egymásnak.⁵

Az intimitás konkrét szövegbeli, poétikai jelentőségének részletezését megelőzően szükség van a fogalom különböző vetületeinek tisztázására. A vonatkozó tanulmányok hangsúlyozzák, hogy (a szempontrendszer újszerűsége okán is)⁶ az intimitásnak és vizsgálatának csaknem annyiféle megközelítése létezik, ahány szerző foglalkozott, foglalkozik a kérdéskörrel. Ez jelentősen megnehezíti egyfajta szintézis felállítását.

A vonatkozó szakirodalomból kiderül, hogy az intimitás kutatása az ugyancsak új keletűnek mondható kapcsolati tudományokon (relationship studies) belül is újonnan felfedezett területnek számít. Korábban fő-

ként a pszichológiában (ezen belül például a pszichoanalízisben)⁷ jutott fontos szerephez. Az utóbbi időben a szociológia és a társadalomtudományok figyelme is e jelenség felé fordult, ám még a pszichológia tudományába is csupán az 1970-as években került bevezetésre mint külön kategória.⁸ A kifejezetten az intimitásra fókuszált kutatás tulajdonképpen az 1970-es évek második felétől élénkült fel igazán.

Az azóta eltelt néhány évtizedben az intimitás vizsgálatát számos módszerrel végezték el, esetenként kifejezetten interdiszciplináris keretrendszerben. Az intimitásról való gondolkodás egyik korai, fontos kézikönyve a Martin Fisher és George Stricker szerkesztette 1984-es *Intimacy*, amely 26 tanulmányon keresztül mutatja be az akkori megközelítéseket. Egy lényegesen frissebb és szerteágzóbb szempontrendszert alkalmazó munka a Debra J. Mashek és Arthur Aron szerkesztette 2004-es tanulmánykötet,⁹ amelyben a szerzők a kutatási terület kurrens eredményeinek egyfajta szintetizálását tűzték ki célul; így a könyv számos perspektívát mutat be és tesz definíciós kísérleteket. Bár a kötet deklarált fő irányelve a tudományköziség, főként szociálpszichológiai érdeklődésű tanulmányokat tartalmaz. A 23 alfejezet mindegyike más-más szemszögből járja körbe az intimitás kérdését, legtöbbször empirikus kutatásokra építve következtetéseit. A kiadvány az általa kijelölt célnak megfelelően sokrétű és alapos körképet nyújt a témában, amely tehát több tudományág területére terjed ki. Elmondható, hogy az itt szereplő írások többsége az intimitás definícióját egyfajta modellezési stratégia segítségével igyekszik megadni, egy adott struktúrába, rendszerbe sűrítve a jelenség alko-

tólemeit és működését. Az intimitás meghatározására egzaktabban törekvő tanulmányok a vizsgálatot főként tapasztalati alpra helyezik, és például arra kíváncsiak, hogy az abban résztvevő alanyok maguk a saját, mindennapi életükben hogyan értékelik azt.¹⁰

A hivatkozott két kézikönyv is mutatja, hogy a lehetséges megközelítések sokrétűsége megnehezíti egy egzakt definíció megalkotását. A következőekben főként e kötetek egyes tanulmányainak meghatározási kísérleteit vizsgálom, és ezekből igyekszem levonni a releváns tanulságokat.

Abban valamennyi általam vizsgált megközelítés egyezik, hogy az intimitás az ember(köz)i kapcsolatokban fontos, mi több, centrális szerepet játszik, és azokat alapvetően határozza meg. Ez a valamennyi szemléletben közös alap magának a szónak az eredetében is fellelhető: a latin *intimus*ból származik, amely hozzávetőlegesen *benső*, *legbenső* jelentéssel bír. Ebben a tekintetben az intimitás mindenképpen valamiféle személyes és esszenciális jelöl, valamit, ami hozzátartozik az ember és az emberi kapcsolatok lényegéhez – valami, ami a *külsődleges*hez képest *benső*, azzal szemben áll. Richard Sexton tanulmányában¹¹ bemutatja, hogy a latin szó módosulásai a mai újlatin nyelvekben hányféle jelentéssel gazdagíthatják a fogalom értelmezését: a spanyol *intimo* ismerőset, közelit jelöl, az olasz *intimo* a bensőségességet, szoros barátságot jelent, míg a francia *intime* inkább a bizalmasság, a titok jelentéskörét emeli ki. (Ez arra is rámutat, hogy az egyes nyelvek a szó más és más aspektusát erősítik fel.) A *külsődleges* ismert, mindenki vagy sokak számára hozzáférhető, míg a *benső*, vagyis az intim csak az arra kijelölt személyek előtt tárul fel. „Az intimitás a másik ember legbensőbb valóságának ismeretét jelenti; egy kiváltságos tudás arról, amelyet egy személyközi privát kapcsolatban osztunk meg, miközben mindez rejtve marad a nyilvánosság elől.”¹² Ennek értelmében az intimitás egyfajta beavatottságot, egyszersmind kitüntettséget (*privilege*) is magában foglal.

Urbán Róbert összefoglalja¹³ az intimitás különböző pszichológiai megközelítéseit, amelyből kiderül, hogy „az intimitás olyan folyamat, amelyben az emberek közelebb kívánnak kerülni egymáshoz, megpróbálják feltárni az egymás közötti hasonlóságokat és különbségeket a gondolkodásban, az érzésekben és a viselkedésben”; hogy „az elkötelezettség, a gyengédség és a bizalom jellemzi”; hogy „identitások ellentéteződése és összeolvadása”. A közös pont a definíciókban egyértelműen az ismerősség, bensőségesség, a személyköziségnek egy olyan meghitt foka, amelyben a bizalom és valamiféle megértés mindkét oldalról feltételezhető.¹⁴ „Az intimitás fogalma a pszichológia értelmezése szerint őszinte feltárulkozás, a legbensőbb érzések, gondolatok, titkok megosztása valaki mással, olyasvalakivel, akivel a bizalom légköre ki-

alakítható. [...] De éppen ezért rendkívül sérülékeny, instabil és időleges is, mivel ki van szolgáltatva a félelemnek, hogy a másik [...] esetleg visszaélhet azzal.”¹⁵ Elterjedt nézet, hogy az érzelmi intimitás a túléléshez feltétlenül szükséges és nélkülözhetetlen,¹⁶ az ember lényegéhez hozzátartozó vágy vagy akár szükséglet. „(Az intimitás) egy ontológiai megalapozottságú szükséglet, amely tudatos szándékra vár a megvalósulásához.”¹⁷

„Az intimitást nem az egyoldalú akarat vagy a kényszeres együttlét hozza létre, hanem kizárólag a kölcsönös beleegyezés. Az intimitás más embereket lényegi mélységükben látni, őket kívül-belül, bensőségesen és mélyen ismerni: a barátok, családtagok, közeli ismerősök és szomszédok közelsége, szeretete, gondoskodása és ragaszkodása.”¹⁸ Eszerint az intimitás kölcsönösségen – és beleegyezésen – alapuló jelenség, amely tehát mindkét oldalról feltételezi egymás elemi ismeretét. Ez a gondolat több kutatásban is visszatér. Ezzel szemben léteznek olyan álláspontok, amelyek szerint egy alkalmi ismeretségen, kevésbé komplex előismereteken alapuló interakcióban, sőt negatív előjelű kapcsolatban is előállhat az intimitás jelensége, vagy megteremtődhet mint közeg. „Az intimitás jelenléte ellentmondásos helyzetekben is érvényesülhet, például egymással szemben állók esetében (két tudós között, akik szenvedélyesen érdeklődnek ugyanazon terület iránt, de egy bizonyos kérdésben ellentétes az álláspontjuk, vagy két bokszoló között a ringben, akik hatalmas küzdelmet vívnak), illetve antiszociális kapcsolatokban (például a közös bűncselekményre készülő bankrablók között).”¹⁹

Olyan megközelítéssel is találkozhatunk, amely szerint az intimitás kialakulásához mindenképpen szükséges egyfajta totálisnak feltételezett önismeret megléte, illetve a saját vágyak, érzések feltérképezése. Az intimitást megteremtő, abban részt vevő felek így önmagukra vonatkozó ismereteik segítségével képesek a másik felé fordulni, és bizonyos értelemben a saját magukról alkotott képüket adaptálni, applikálni, esetleg a saját határait – akár tudatosan és vállaltan – átformálni, kitágítani. Arthur P. Aron, Debra J. Mashek és Elaine N. Aron tanulmánya azt mutatja be, hogy a közeli emberi kapcsolatok – és így az intimitás – alapvető sajátossága az, ahogyan az én másikja az én részévé válik, tulajdonképpen benne foglaltatik.²⁰ Ez a fajta bennfoglalás anyagi és eszmei vonatkozásban egyaránt értendő, hiszen az anyagi és a szellemi javak hozzáférhetősége, *közössé* tétele mellett a másik perspektívája, tapasztalatai, akár tulajdonságai is befolyásolhatják az én (át)alakulását. A szerzők álláspontja szerint ezt a változást és határmegnyitást mindig a javak és a források megosztásának, az ahhoz való hozzáférésnek az igénye motiválja, és ez a megosztási mozzanat vezet az ezt követő, általuk kognitívnek ítélt változásokhoz. „A más javainak belefoglalása az énbe implikálja, hogy a másik

eredményeit sajátomként kezelem. Vagyis, bizonyos fokig a másik személy az én részemmé válik – reakcióim a másik jutalmaira és kiadásaira, lehetőségeire és akadályaira, sikereire és bukásaira úgy alakulnak, mint ha mindezek a sajátjaim lennének.”²¹ Ugyanakkor ennek mintegy következményeképp az érzelmi-kommunikációs jelentőségét is kihangsúlyozzák: „Az intimitás főként a személyes közlések folyamatosan eszkalálódó kölcsönös folyamata, amelyben az egyes személyek úgy érzik, legbensőbb énjük megerősítésre, megértésre és gondoskodásra talált a másik által. Vagyis az intimitás mértéke növekszik, amint egyre többet tudnak meg egymásról, és egyre inkább felveszik a másik nézőpontját.”²² Az intimitás létrejöttének következménye a másik nézőpontjának felvétele, pozíciójának elfoglalása.

Warren Wilner tanulmányában²³ egy Gabriel Marcel idézetre²⁴ alapozza megfigyeléseit. A Gestaltpszichológia keretrendszerét használva kifejti, hogy az intimitás megtapasztalása vezethet el egyfajta teljesség-élményhez. Elgondolása szerint az énben megképződő bizonyos hiátusokat a másik megismerésén keresztül lehetséges „feltölteni” és újradefiniálni, ennek következtében pedig maga az én is újradefiniálásra kerül. Wilner értelmezésében az intimitás egyfajta organikus és voltaképpen kontrollálatlan, nem akaratlagos jelenség, amely bár a szubjektum-objektum oppozíción keresztül képződik meg, mégis feloldja és átírja annak határait. Az én másíkja hozzásegíti ahhoz, hogy saját magát kívülre helyezze, lényegiségét külsődelegességgé tegye felismerhetővé, ezáltal felszabadítva önmagát másíkján keresztül – akivel ez a folyamat, történet, esemény az elmentés oldalán hasonlóképpen végbemegy. „Az emberek közötti intimitást a másik *teljességének* megtapasztalásaként definiálnám attól függetlenül, hogy a másik fizikailag jelen van-e, vagy sem; az intim kapcsolat lényegi tulajdonsága az, ahogyan két ember tartósan képes arra, hogy efféle tapasztalásokon közösen menjen keresztül. [...] Ez a kapcsolat azért is hozhat új élményeket, mert az egyes személyek önmagukkal is újfajta viszonyba kerülhetnek, párhuzamosan azzal, ahogyan egymáshoz viszonyulnak.”²⁵

Ehhez a dinamikához azonban azt is szükségesnek tartja, hogy mindkét fél valamelyest feladja saját határait („A lehetséges intim kapcsolatban állók készen kell álljanak egyértelmű határaik feladására, önmaguk elvesztésének kockázatára.”²⁶), egyfajta átjárhatóságot hozva létre. Ez az átjárhatóság az egyes szövegek elemzésében fontos momentum lesz a későbbiekben, identitás és időbeliség elbizonytalanítása kapcsán.

A különböző nézőpontok többnyire abban is meg egyezni látszanak, hogy az intimitás mindig tudatos és vállalt beleegyezésen alapszik a két (vagy több) résztvevő fél között, tehát mintegy annak beismerésével, a közelség és a bizalmi viszony elfogadásával. Ezt a tudatosságot különösen hangsúlyozza Magda Denes tanul-

mánya,²⁷ amelyben a szerző a fentebb részletezettekhez hasonlóan kettős természetűnek írja le az intimitás tapasztalatát. Az ennek öntudatossága (*self-consciousness*) eléréséhez arra van szüksége, hogy saját magát helyezze a világhoz való viszonyrendszerének középpontjába; mégis, ezáltal az elszigetelődését kockáztatja. Ahhoz azonban, hogy ez a kockázat elháruljon, és az én, a *Self* másokkal is kapcsolatba léphessen, időlegesen le kell mondania erről a centralizált szerepéről – amely gesztussal viszont saját integritását teszi ki veszélynek. Heidegger és Sartre álláspontjait oppozícióba állítva utóbbi megközelítést tekinti mérvadónak. „Ahhoz, hogy eljussak az igazsághoz önmagamról, egy másik emberrel kell, hogy kapcsolatba lépjek. A másik jelenléte nélkülözhetetlen saját létemhez, csakúgy, mint az önmagamról való tudáshoz.”²⁸ Sartre filozófiájában látja megtestesülni azt a veszély- és fenyegetettségérzetet, amelyet magam is lényegesnek tartok a szövegek összehasonlításában. „Sartre számára a kapcsolat [...] egy csatátér, amelyen a szabadságot szimbiotikus vágyak ostromolják. A Másik egy állandó szükséglet, ugyanakkor egy mindig jelen lévő fenyegetés.”²⁹ Az általa képviselt nézőponthoz mégis a buberi elgondolás áll a legközelebb, amelyben az én tulajdonképpen a másikkal folytatott, az ahhoz fűződő viszonyában is folyamatos konstrukció alatt áll, vagyis önmagára visszahat az, ahogyan és amilyen módon a másikkal fordul (I-It és I-Thou viszony). Denes a fentebb részletezett eredetmagyarázatba bevonja az *intimare* latin szavát is, amely bejelentést, kihirdetést jelent – ez pedig reflektál az intimitásban rejlő külső-belső, privát-nyilvános kettősségekre is. Mindazonáltal fontos kihangsúlyozni, hogy tagadja az intimitás létjogosultságát abban az esetben, ha az én és a másik között távolság áll fenn. („Egy kitapintható Másik, egy valóban tevékeny résztvevő hiányában az intimitás nem létezhet. Valószínűbb, hogy mindez csupán a Másik-nélküli kétségbeesett vágyakozás produktuma. Egy próbálkozás arra, hogy a magányos Én vizsgálódjék.”³⁰) Ez a következtetés lényegében ellentétes azzal a tendenciával, amelyet, mint látni fogjuk, elemzésem során alapvetőnek tekintek az én és a másik között fellépő hiánytapasztalat esetén.

Az intimitás lírai vetülete egy újabb nagy kérdéskört nyit meg. A líra létmódjához inherensen hozzátartozik egyfajta invokáció, odafordulás a mindenkori másikkal – már csak azért is, mert a szövegek tagadhatatlan állandó másíkja mindig a (feltételezett) olvasó-juk. A vers mindig egy feltételezett másikkal szól, függetlenül attól, hogy implicit vagy explicit módon teszi mindezt; abban az esetben is kapcsolat tételeződik fel a mindenkori szöveg és olvasója között, ha történetesen a megszólításnak, az invokációnak nyoma sincs benne.

„A lírikus rendes körülmények között úgy tesz, mint ha magában beszélne, vagy valaki máshoz – a természet szelleméhez, a Múzsához, egy közeli baráthoz, a szerel-

méhez, egy istenhez, egy megszemélyesített absztrakcióhoz, vagy egy természeti tárgyhöz... A költő úgy szólván hátat fordít hallgatóinak.³¹ A Frye által kiemelt *hátat fordítás* természetesen nem a hallgatóság, vagyis a befogadás potenciáljának az ignorálását jelenti, csupán azt tételezi fel, hogy a lírai beszédmód magától értetődően tartalmaz egy állandó igényt arra, hogy címzettjéhez szóljon, hogy mindig legyen benne valaki-valami, aki-ami felé irányul. Ugyanakkor a hátat fordítás gesztusa implikálja azt a mások általi megközelíthetetlenséget is, amelyet az intimitás kapcsán fentebb hangsúlyoztam: a centrumban én és másik (Frye felosztásában a költő és megszólítottja) viszonya áll, amelybe nem léphet be külső szereplő vagy tényező – mint ahogy a két résztvevő közötti intimitás is csak ketten között működtethető.

A megszólítás alakzatához eljutva felmerülhet az aposztrophé fogalmának használata („aposztrophé – szó szerint elfordulást jelent, hogy valaki máshoz szólnak”³²), amelyhez Jonathan Culler ismert tanulmányát³³ hívom segítségül.

Culler végeredményben arra a következtetésre jut, hogy az aposztrophé jelensége ugyan komplex és zavart keltő (amely zavarosságát és látszólag aporetikus jellegét több alkalommal kihangsúlyozza), ám benne mégis a költészet létmódját, szerepét alapvetően meghatározó tulajdonságok összpontosulnak. Az aposztrophében látja megtestesülni a költészet teremtő és átélő erejét, valamint ennek az erőnek azt a képességét, hogy az idő- és térbeliség gátjait felszámolhassa, illetve az írásnak egy sajátos temporalitást kölcsönözzön. Bár az általam a későbbiekben vizsgált szövegek nem szigorú értelemben véve aposztrofikus jellegűek, ez a felszámoló, jelenlétbe emelő gesztus lényegesnek bizonyul számomra ahhoz, hogy kideríthessem, hogyan képesek a vonatkozó versek különféle határátlépésekre. „[A]z aposztrophé idej(e...) egy speciális temporalitás, amely helyszíne minden olyan pillanatnak, amelyben az írás 'most'-ot mondhat. Ez inkább a diszkurzus, mint a történet ideje. Így az aposztrophé által elhelyezve a madarak, a teremtmények, a fiúk stb. ellenszegülnek annak, hogy elbeszélhető eseményekként szerveződjenek meg, mivel úgy kerülnek a versbe, mint annak az eseménynek az elemei, amivé a költemény lenni kíván. [...] [A] vers invokálhat tárgyakat, embereket, formákkal és erővel rendelkező időtlen teret, amelyeknek múltjuk és jövőjük van, de amelyek potenciális jelenként vannak megszólítva. Semminek sem kell történnie az aposztrofikus költeményben, amint ezt a nagy romantikus ódák kiválóan demonstrálják. Semminek sem kell történnie, hiszen magának a versnek kell történnie válnia.”³⁴ A szövegnek ezt a Culler által is hangsúlyozott történet- és eseményjellegét, illetve transzgresszív tulajdonságát igyekszem előtérbe helyezni akkor, amikor egyes versek folyamatos jelenidejűségét vagy a múlt-

jelen síkjait áthidaló, átformáló tulajdonságait részletezem a későbbiekben.

A lírai intimitás szemben állhat az intimitáskutatás egyes képviselőinek azon megállapításával, hogy fizikai, szó szerinti közelség hiányában nem lehetséges annak létrejötte. Sőt a költészet intimitásának a kulcsa akár éppen abban is állhat, hogy ezt a távolságot igyekszik leküzdeni, átlépni: „a magányos költő gyakran valaki máshoz szól, valakihez, aki nincs (vele) a szobában”.³⁵ Helen Vendler megközelítésében³⁶ ez éppen a költészet, pontosabban az aposztrofikus beszédmód intimitásképző erejének kitüntetett helyzete: „A líra azon lényegi és létesítő képessége, hogy megteremtse az intimitást, talán akkor a legfigyelemreméltóbb, amikor az intimitás tárgya emberi szemmel sosem látható vagy megismerhető, de mégis megszólítható. Ebben az esetben a láthatatlan másik láthatatlan hallgatóvá válik, megkötve a költő hangját, amely nélküle elveszne az üres térben.”³⁷ Tehát: a jelen nem lévő „beemelése”, a láthatatlan láthatóvá tétele éppen az intimitás megteremtésével válik lehetségessé.

Az általam vizsgált szövegek és összehasonlítások alapjául az intimitásnak egy olyan értelmezését választom, amely a mindenkori én és másikja közötti viszonyt a közelség és közvetlenség fogalmaival írja le, és amely egyfajta inherens és eleve adott bensőségeséget feltételez – ugyanakkor a bensőségeség pozitívuma mellett a fenyegetettség, a feloldódás, az erózió negatívumait is magába foglalja. Fontosnak tartom az intimitás lírai szerepével kapcsolatos iménti megállapításokat is.

Deczki Sarolta tanulmányában a némaságot jelöli ki az intimitás elsődleges közegeként. „Mert a néma tapasztalat pontosan a közelség tapasztalata. Máshogy fogalmazva: az intimitásé. Azé az intimitásé, melyet az eredendő közvetlenség és kontingencia jellemez.”³⁸ A szerző itt az egyes (tárgyi) dolgok és az érzéki tapasztalatok *eredendő közvetlenségére* utal, nem feltétlenül személyek közötti kapcsolatra, ám későbbi következtéseiben eljut a számomra fontos kérdéskörhöz. „Valahogyan kimondani a néma tapasztalatot, nevet adni a nyelv mélyén húzóódó csöndnek, nem mást jelent, mint szétszálazni a tapasztalatnak ezt az eredendő összetettségét, oldani kontingenciáját és megosztani másokkal intimitását. Vagyis távolságot hozunk létre, mely akkor is kirobbant a tapasztalat közvetlenségéből, ha mégoly óvatosan is bánunk a szavakkal.”³⁹ Az iménti idézet három aspektusra hívja fel a figyelmet: nevet adni a csöndnek azt eredményezi – amelynek a révén megtörjük azt –, hogy a dolgok, személyek, tapasztalatok eredendő összetartozása szétválasztódik, az elviselethetlenségéből adódó feszültség oldódik, valamint hogy az intimitás megosztása révén a kérdéses személyek kiteszik magukat a sérülékenység veszélyének.

A *Némajáték* egyik markáns alapélménye a megszólaló egyedülléte, folyamatos magánya és az ebbe való beletörődés érzete. Nemcsak az egyedüllét közege az, ami teret és lehetőséget ad beszédének, de egyenesen annak feltétele is ez a fajta elhagyatottság.⁴⁰ A versbeszélő kizárólag abban az esetben tud a beszéd lehetőségével élni, ha a másik nincs jelen – csak akkor tud a kimondáshoz folyamodni, ha a másik nem része annak a térnek, amelyben megszólal. Ez pedig nemcsak a versek alaptapasztalatává emeli a hiányt és a távolságot, hanem egyúttal azok feltételévé is. Az efféle alaptapasztalattal bíró Pilinszky-versek fontos pontját képezik az intimitás kérdéskörét érintő szövegcsoporthoz, és hasonló tendenciákat mutatnak. („Szavaidat, az emberi beszédet / én nem beszélem.” „Nem értem én az emberi beszédet, / és nem beszélem a te nyelvedet.” → „Sehol se vagy.” Igaz, az *Apokrif*-ben a magány és az elhagyatottság állapota sokkal inkább kozmikus/apokaliptikus természetű, semmint kizárólag személyes.) Fontosnak bizonyul így a másiknak hiányában megmutatkozó jelenléte; az olyan utalások, amelyek jelen nem létén keresztül mutatják a másikat. A csend mint az intimitás egyfajta közege, ugyanakkor a kommunikáció kudarcára is utaló⁴¹ jelenség kettőssége feszültséggel telítheti a *Némajáték* némaságát: egyszerre lehet azt (az intimitást) megteremtő és gátló potenciálja.

A kötetben felrajzolható intimitástapasztalat fenyegetésszerűsége egyrészt a Deczki-idézetben jelzett távolságtételnek lehet betudható: a némaság (legyen az beszédképtelenség, a beszédől való szándékos elzárkózás, vagy a kommunikáció kudarc) tapasztalatának nyelvvé, versé alakítása ver távolságot a megszólaló saját tapasztalatai, és ugyanakkor a megszólaló Másikja közé. A látszólag paradox viszony tehát a némaság mint az összetartozást és az intimitást jelentő állapot megtörésében keresendő, amely a kimondás és a nyelviesítés aktusában, a nyelvi birtokbavétellel történik meg: a némaság inherens összetartozása a megnevezésen keresztül szétválasztódik, az, ami eddig közös volt, különválik. „Saját magunkhoz, saját testi-lelki mivoltunkhoz, közvetlen világunkhoz, a mindenkori másikhöz való viszony alapvető közege a néma, nyelv előtti tapasztalat. Mielőtt számot kéne adnom róla, a lehető legszorosabb közelségben élek saját testemmel, világgal és azokkal az emberekkel, akik ezért vagy azért kedvesek nekem. S ezen viszony természetéről általában a lehető legnagyobb körültekintéssel nyilatkozunk, valamint bizalmi ügyként kezeljük. Hiszen ez a fajta közelség, intimitás, melyhez sokszor nehéz megtalálni a megfelelő szavakat, egyszersmind végtelenül sebezhető és kiszolgáltatottá is tehet.”⁴² A kiszolgáltatottság veszélyét tehát a nyelvi megszólalás potenciálja is adja: nemcsak az a mód, ahogyan a néma, anyagtalanság tapasztalatok válnak anyagszerűvé a nyelv által, hanem az is, ahogyan a nyelv a maga konkrét-

ságában, a megnevezés és a kimondás erejével szorítja keretek közé azokat. Az én és a másik között hidat emelő, a kapcsolatot megteremtő és hordozó sík maga a nyelv, amely tehát előidézi a kapcsolatot, ugyanakkor a kapcsolat veszélyét is.

Feloldani az identitás határait, átjárhatóvá tenni az egyes individuumokat – ez a veszteség és átalakulás az a veszély, amellyel az emberi interakció fenyeget, a közelség fokozásával csak egyre nagyobb kockázatot jelentve. Egyes esetekben látni fogjuk, hogy ez a fenyegetettség, veszélyérzet inherens emberi tapasztalatként van jelen a szövegekben, és a megszólalás *milyensége*t, érvényét, adott esetben performációját eleve határozza meg. Intimitás és identitás kérdései szorosan összefüggnek, hiszen az identitás megképzéséből, annak természetéből következik a Másikhöz való viszonyulás, az identitás alakítja azt. Így lehetséges, hogy a fenyegetettség és a próbatétel fogalmi írák le bizonyos esetekben az Én – Másik oppozíciót. A szuverénnek feltételezett egyén a Másikhöz fűződő viszonyában változik, alakul, ezért lehetséges az, hogy utóbbi fenyegetést jelenthet az előbbire, annak szuverenitására.

A *Némajáték* elemzésekor arra következtetésre jutottam, hogy a benne szereplő szövegek beszélőinek és megszólítottjainak viszonya több esetben az arc megjelenítésével, illetve annak hiányával, mintegy kiüresítésén keresztül íródik le. Markáns tendencia ugyanis a kötetben, amikor a megszólaló kövek, építmények, falak betonjában vél felfedezni egy emberi arcot: „Nem alhatsz el, nem költenek, / ki ássa ki a vakolatból arcod” (*Hűség*); „Egy nap szemed előtt egyetlen arc. / Miért hiszed, hogy újra láthatod? / A járdát nézed: márványkő-lapok” (*Latin utca*). Ez a metaforizációs technika az *Apokrif* sorait idézi („Akkorra én már mint a kő vagyok; / halott redő, ezer rovátka rajza, egy jó tenyéryi törmelék / akkorra már a teremtmények arca”). Mindez az individuumok személytelenítését, identitásuk feloldását, illetve a múlt megváltoztathatatlanágát egyaránt célozhatja. Halmai Tamás a *Némajáték* személyekhez való viszonyát a következőképpen írja le: „A Takács-lírára jellemző bensőséges, finom képiség több helyütt az arc motívumának szinekdochés szerepeltetésével ad hírt az intimitásban rejlő egzisztenciális próbatételről.”⁴³ Így az arc-tematika többretegűvé válik: egyfelől a szinekdochikus jelentésátvitel révén közelebbi, intimebb betekintést tesz lehetővé, ugyanakkor az ezzel ellentétes személytelenítő gesztus is erőteljes. A megszólaló számára az intimitás szférája próbatételként tűnhet fel, ugyanakkor egy másfajta személyességnek épp az elvesztése jelenik meg problémaként. Az arc eltorzulása, felismerhetetlensége a Pilinszky-lírában is fontos jelenség, amely egyszerre jelölheti az intimitástól való félelmet, az identitás(ok) felszámolását vagy az önazonosság felbomlasztását.

„Öreg vagyok, lerombolt arcomon
csupán a víz ijesztő pusztasága.”
(Pilinszky János: *Egy arckép alá*)

„Ez hát az arcom, ez az arc?
A fény, a csönd, az ítélet csörömpöl
ahogy az arcom, ez a kő
röpül felém a hófehér tükörből!”
(Pilinszky János: *Utószó*)

„Fal öleli konturtalan,
víz alatti arcodat.”
(Takács Zsuzsa: *Arckép és háttér*)

„Nem ismerem meg arcomat.”
(Takács Zsuzsa: *Ó, mennyire*)

Lényeges, hogy a Takács Zsuzsa korai verseiben megjelenő másíknak éppen az arca nem látható. A megszólaló tekintete a másik hátára vetül, tehát testének az a része kerül a figyelem középpontjába, amely nem teszi lehetővé (vagy megnehezíti) az identifikálását. Ez a tendencia ugyancsak megjelenik Pilinszky szövegeiben. „Inged, ruhád leengeded. / Mezítelen sírkő a hátad” (*Utószó*); „Sötétben hátat fordítasz” (*Trapéz és korlát*). A *Némajátékban* ez a következőképpen mutat: „Megvilágítja hátadat az este.” (*Parti sétány*); „A falnak döntöd hátadat” (*Napozó fiú*).

A fent idézett *Utószó* szövegének komplexitása az önazonosság és a személyköziség együttes problematizálásában rejlik. A vers másikja csak a hiányban, csak itt-nem-létében, csak valamikor volt pillanatain, a róla készült képeken megragadható. „...Az életteleenné vált arc fenyegeti a személyiséget, ahogyan beletekint a tükörbe [...]. Vagyis az önmagával, önmön gondolataival történő szembenézés veszélyekkel teli, a személyiség pusztulásával fenyeget.”⁴⁴ A versbeszélő éppen a jelen nem lévő másik hiánya miatt válik képtelenné az önidentikusság kiépítésére. Az ő és másikjának együttes léte elért egy olyan fokra, amelyen saját identitása a felismerhetetlenségig lebomlott – olyan mértékben bizonytalanodott el, hogy képtelenné vált szembesülni önmagával.

A dolgozat alapjául szolgáló két Takács Zsuzsa-kötetben több alkalommal is történik intertextuális utalás az *Utószóra*. „[A] zárt ajtókon végre átmegegyek” (*Mert senkié és semmié*), „Megkérdeszlek téged, aki / zárt ajtókon lépsz át, / mert lehet, / nem látlak többé” (*Az éjszakára reggel*); „Majd emlékszem a síró falakra[.]” (*Előszó*) Az *Előszó* már címében is dialógusba lép az *Utószóval*, melyben az intertextuális párbeszéd tovább rétegződik-bonyolódik, tekintve, hogy az *Utószó* eleve az *Apokrifra* reflektál, azzal szoros kapcsolatban álló vers. Az *Előszó* tekinthető egyfajta személyes genealógiának is, vagyis a leszármazás és a megszületés együttes szövegének, amelybe a testi leszármazáson kívül a szöveg-

szerűség és az intertextuális viszonyulás nyomán bekapcsolódhat egyfajta irodalmi leszármazásnak a gondolata. Ebbe az irányba mutat az is, hogy nemcsak az *Utószóból*, de az ahhoz szervesen kapcsolódó *Apokrifból* is idéz („állok a kinti napban”).

Az én önazonosságának kiépíthetlensége a másik hiánya nyomán, a korábbiakban részletezett módon több Takács Zsuzsa-szövegben is megjelenik. („Ó, mennyire égek érte! / Nem ismerem meg arcomat.” (*Ó, mennyire*) „Idegen vagy, immár idegen. / Kínjaid csomóba kötheted, / jöhetsz bármikor és elmehetsz. / Nem ül szemükbe könny, nem ismer senki meg.” (*Nem lesz térd*))

A hiánytapasztalatban beálló csendben, ebben a nyelv nélküli állapotban a testi jelenlét felerősödik, beszéd hiányában a hangsúly automatikusan a testek (és így a tárgyak) jelenlétére irányul. A tárgyak mint a mindenkori másik hiányának jelölői mindkét szövegkorpuszban kiemelt jelentőségűek. A tárgyakhoz fűződő viszony fontossága, a tárgyak és az emlékek párhuzamba állítása a *Némajáték* és *A búcsúzás részletei* szövegeinek is fontos jellemzője.⁴⁵ A másik tárggyal való behelyettesítése egyfelől lehet hiányának pusztá jelölője (a tárgy a személy helyére kerül), másfelől lehet egy őt megtestesítő vagy megszemélyesítő objektum. A tárgyak anyagszerűsége az érintkezés, a megfoghatóság igényét veti fel: hogy a másik hiánya ellenére valamilyen formában hozzáférhetővé váljon. Az emlékezőtechnika terén is fontos szerepe van e gesztusnak. A tárgyak működhetnek az emlékezés kiváltójaként, bekapcsolva az elmúlt események síkját a szövegek terébe, a múltbéli tapasztalatoknak hangot adva. A (személyes) objektumoknak itt transzgresszív szerep jut, hiszen idő és tér, illetve személy és személy között lépnek át határokat.⁴⁶

A tárgyak szintén lényegesek a személytelenítés gesztusa, illetve a személyesség visszavonása felől. Az individuomok találkozásában rejlő veszélyforrás miatt a személyességet kivonó dolgokra⁴⁷ irányul a figyelem, ezeken keresztül képződik újra én és másik viszonyrendszere. A tárgy nem mint a másik helyettesítője, csupán mint az ő jelölője működik, aktív helyett passzív szerepet birtokol. A tárgy „kézhezvétele” révén megidéződik, de vagy egy már megtörtént eseménysort, benyomást elevenít újra, vagy közbeavatkozása, bebeszélése nélkül vonja be a szöveg terébe a másik személyét, tulajdonságait. A lezárult esemény nem alakítható, a tárgy személytelen: aktivitás hiányában az én szuverenitásán erőszakot tevő másik jelenléte nem fenyegető.

A tárgyak felruházása emberi tulajdonságokkal lehetővé teszi, hogy egyfajta korporeális megfeleltetés⁴⁸ útján a másíknak vagy az indexei, vagy a lenyomatai lehessenek. Ez megvalósulhat érintkezés útján (tárgyak, amelyeket megérintett, kezébe vett a másik), vagy az egyes emlékekben játszott szerepüknek köszönhető-

en. A megosztott hétköznapi életből vett használati tárgyak vagy ruhadarabok a betű szerinti értelemben vett közösségre apellálnak, amelyben a két alany között már nem a *találkozás* mozzanata tölti be a kitüntetett szerepet. A kitüntetettség attribútuma a lehető legegyszerűbb és leginkább mindennapi tárgyakhoz, cselekvésekhez, tettekhez társul. „Egy poharat? a lámpát? a meggyűrt takarót? / Érintettél valamit?” (Takács Zsuzsa: *Az éjszakára reggel*) „fél pár kesztyű egy esti villamoson” (Takács Zsuzsa: *Hűség*) „Megtalálhatod az ujjaim nyomát / mert szólnak, mint csepepek / esőben, a felületek.” (Takács Zsuzsa: *A város elhagyása*) „Itt állt a szék, és ott az ágy. / A tükrön száradt vízcsikok, / s a fésűben megtapadt hajcsomó” (Pilinszky János: *A tett után*)

A testek és tárgyak összjátékának és az így megképződő intimítástapasztalatnak a tekintetében fontos példa lehet az alábbi két Pilinszky-vers.

Öröklét

A fésű meghalt a hajadban,
simogatásom is megállt.
Kiveszem a fésűt kezedből.
Mindennek vége. Karonfogva ülünk.

Kapcsolat

Micsoda csönd, ha itt vagy. Micsoda
pokoli csönd.
Ülsz és ülsz.
Vesztesz és veszítek.

Mindkét szövegben fontos a vershelyzet statikussága. Az állóképszerűség megemeli a két szereplő közötti interakció jelentőségét, illetve az apró, finom mozdulatokat felnagyítja. A mozdulatlanságot, a status quo megváltoztathatatlanágát, a beleavatkozás lehetetlenségét erősíti az *elfogadni az elfogadhatatlant*⁴⁹ képzete. Nem elhanyagolható az sem, hogy mindkét versben mindkét alak, a megszólaló és megszólítottja is ülő helyzetben vannak, (pár)beszéd és szóbeli kommunikáció nélkül – ugyanakkor a metakommunikáció jelenléte erős. Markáns különbség köztük, hogy míg a *Kapcsolat* maximálisan statikus, addig az *Öröklét*ben egyetlen mozdulat – a kézből kivett fésű – teljesíti be a véget, a lezárást. Míg a *Kapcsolat* egy érintkezés nélküli együttlétet feltételez, addig az *Öröklét* a katasztrófikus helyzet beálltát követően is vállalja én és másik összetartozását: *karonfogva ülünk*. Ez az összetartozás grammatikailag is artikulálódik: az egyszavas *ülünk*-kel szemben áll a két tagra bontott, ismétléses mellérendelő szerkezetű *ülsz és ülsz*. (Kiemelés tőlem – H. A.)

Kérdés, hogy ez a fajta fatalizmus, a vég beismerésének tudata vagy az arra való ráeszmélés éppen a ket-tejük, Én és Másik összekapcsolódásának következménye-e. Amennyiben igen, a szövegben a fenyegetett-ség- és a veszélyérzet (személyes) katasztrófává alakult,

a másik már nemcsak mint az egyénre, a szuverenitásra irányuló veszélyforrás van jelen, de mintegy fel is számolja azt – és minden mást is, hiszen *mindennek vége*.

Újból a nyelvi konstrukciókra irányítva a figyelmet jól látszik, hogy ezekben a példákban is a névszói állítmányok, a többnyire bővítmény nélküli mondatok uralkodnak, valamint a mellérendelő mondat szerkezetek. A *Kapcsolat*ban a mellérendelés révén egyfajta megbonthatatlan szinkronicitás érvényesül, amely lehet következményjellegű is. *Ülsz és ülsz, vesztesz és veszítek*. (Kiemelés tőlem – H. A.) Ami a mondathatárokat és a metrikai jellemzőket illeti, a verssoroknak az első sor utáni megrövidülése és lassulása szembeötlő. Míg az első mondat lényegesen hosszabb (5 szó-ból áll), azt három három szóból álló mondat követi. Ugyan az első, a harmadik és a negyedik mondat is összetett, az utolsó kettő tagmondatai csupán egy-egy szóból állnak. A vers nyelve a bejelentett, artikulált csöndből tart a tényleges kiüresedés, elhallgatás felé.

A fésűködés mint aktus fokozottan intim közeget teremt, amely nemcsak egymás pusztja közelségét hivatott jelölni, hanem a tevékenység természetén keresztül azt is, hogy a két szereplő egymás életének része, szorosan összetartozik. Fontos megfigyelni, hogy a versben az aktív, irányító szerepet a megszólaló tölti be, akinek másikja mindvégig passzív, a történéseket csupán átélő szereplő marad: sőt, a fésű kivétele, *elvétele* a kézből mintha maga idézné elő a lezárást (mind a szövegét, mind pedig a kapcsolatét). A végnek a kimondása, amely egyébként egy performatív kijelentés is, a vers beszélőjéhez kötődik. A szöveg grammatikai elemeinek figyelembe vételével sajátos dinamika képezhető: a *te* hajadban hal meg a fésű, az *én* simogatásom áll meg, *én* veszem ki a kezedből azt, majd (*mi*) karonfogva ülünk. A szereplők személye közötti váltakozás elérkezik egyfajta szintetizáló, a közös állapotot elérő, T/2-es számig és személyig.

Ezzel szemben a *Kapcsolat* szövege sokkal radikálisabb képet mutat, amennyiben kizárja annak a lehetőségét, hogy a közösnek, a *mi*-nek egyáltalán a nyelvi artikulációja megtörténhessen. Az E/1 és az E/2 személyű igealakok egymással párhuzamosan szólalnak meg. Ezeket a mellérendelő szerkezet *és*-e köti egybe, ugyanakkor el is különíti egymástól – több módon is ellehetetlenítve a nyelvi és a fizikai (lelki, érzelmi) összekapcsolódást. A vers címe – *Kapcsolat* – erőteljesen metapoétikus jellegű, amennyiben reflektál az *és*-ek, mint a kapcsolatot és a folyamatszerűséget megteremtő nyelvi elemek fontosságára, ugyanakkor feszültségben is áll a szövegben megjelenő végletes elválasztottsággal, a kapcsolatnak mint olyan-nak a lehetetlenségével. Azt gondolom, mindkét szöveg szempontjából fontos, hogy az a statikus állapot, amelybe a zárással érkeznek meg (*Karonfogva ülünk*, illetve *Vesztesz és veszítek*.) tudatos kimozdíthatatlan-

ságot jelöl, vagyis, hogy ez az állapot *van*, és így is marad, nem megváltoztatható. Nincs a jövőbe előrevetíthető következménye, egy olyan, a jövőben feltárolható potenciálja, amely felől az újraértelmezhető, átírható marad. (Ez a tendencia, amint látni fogjuk, Takács Zsuzsa szövegeiben másképpen működik, ez az eltérő működésmód pedig összefüggésbe hozható az itt tett megállapításokkal.)

A versek fókuszálásának módja a film és a filmzés technikáit eleveníti fel: kizárólag a két szereplőre, a beszélőre és annak megszólítottjára, az énré és a másikra irányítja a figyelmet. Ez a fajta absztrakt tér a ketjük közötti kapcsolat fontosságát, az intimitás intenzitását erősíti: nincs rajtuk kívül más ebben a térben, nem részese a látványnak, csak a beszélői hang és az általa invokált másik. Mindez azért is lényeges, mert erőteljesen szemben áll azokkal a főként korábbi periódusokba tartozó Pilinszky-szövegekkel, amelyek a tér részletes, látványszerű leírását adták (*Trapéz és korlát*, *Mire megjössz*, *A szerelem sivataga*). Véleményem szerint a későbbi periódusnak a személyköziségre és az intimitásra fokozottabban apelláló szövegeiben a tér térnek vagy absztrakt, vagy pedig rendkívül szűk, zárt minősége jelentős (és jelentésszerű).

Látható, hogy számos esetben ez a szűkszavú, rendszerint reduktívnak is nevezett nyelv összefügg a versek intimitásképével. Véleményem szerint az effajta nyelv használata önmagában megteremtheti azt. Ennek megértésében segíthet a korábbi következtetések felidézése: a kimondás, a nyelv használata, a szavak általi birtokbavétel éppen ellehetetleníti a(z együtt) létezés közvetlenségét. A kevés kijelentéssel operáló szövegek mintha ezt a közvetlenséget, ezt a szó előtti összetartozást kívánnák rehabilitálni, éppen annyira összpontosítva arra, amit nem mondanak ki, mint arra, amit végül kimondanak – nemcsak lehetőséget adva a hiátusoknak, de meg is követelve az észrevételüket. A veszély mellett a sebezhetőség szava a másik fogalom, amelyet gyakran használok: ezek a szövegek enigmatikusságukkal, rejtettséjükkel mintha a (megszólalón és másikján kívülről érkező) sebezhetőség lehetőségét küszöbölnék ki. A konkrét megnevezést és pontos leírást előtérbe helyező nyelv a megfoghatatlanság dilemmájával szembesít: nem, vagy csak nehézkiesen lehet behatolni a versekbe, ez Én és Másik mikrokozmosza, viszonyuk pedig éppoly megváltoztathatatlan, mint az azzal járó elkerülhetetlen vereség.

Herczeg Ákos tanulmányában felhívja a figyelmet a Pilinszky-szövegek egy, a vizsgálatot alapjaiban meghatározó tulajdonságára: „A [...] versek tehát egyszerre vetnek számot az intimitás kódolásának paradoxális helyzetével (nevezetesen az *én* és a *másik* szükségszerűen elválasztott létmódjával), valamint a nyelv azon természetével, melyben a szövegbeírás, azaz megalkotott *másik* stabilizálhatatlan pozíciója elbizonytala-

nítja a *saját*, a versbeli *én* integritását. A kommunikáció résztvevőinek viszonyában tetten ért eldönt(het)etlenség olyan *üres helyeket* generál a versekben, amelyek kitöltése az olvasó receptív döntésének a függvénye.”⁵⁰ A másiknak nemcsak a természete, *milyensége* instabil és meghatározhatatlan, hanem lényegiségéhez hozzátartoznak a parcialitás, a töredékesség, a hiány jelenségei és tapasztalatai. Azokban a versekben, amelyekben a fizikalitással bíró másik szerepel, centrális helyzete ellenére valamennyi esetben töredékes, részleges formában szól róla a szöveg. Vagy egy-egy testrészét látatja csak, vagy az arc helyett például a hátat, vagy nem is beszél fizikai valójáról, csupán a megszólaló általi érintés, tapintási mozzanat révén vonódik be a vers terébe. Ez egyszerre bizonytalanná teszi a szöveg típusát, amely az önmegszólítás és a megszólítás között billeg. Ez a kétely a *Némajáték* verseiben is érvényesül, az összetettséget pedig emeli a kötet monologizáló jellege, amelynek révén a fizikai másikhoz szóló szövegei is belső beszédként hathatnak. A parcialitás, a részlegesség, az identitás kontúrjainak elmosása szintén fontos mozzanat (*Felismerés*, *Latin utca*, *Hűség*, *Ó, mennyire*, stb.)

Pilinszky verseiben tehát nagy szerep jut a fizikailag, a testével is megjelenő másiknak, amely test vagy a nézés aktusán keresztül mint látvány képződik meg, vagy valamilyen testi kontaktusba lép (érintés, kézfogás) a megszólalóval. A fentiek is megmutatták, számos példája van annak, hogy a vers fókuszában épp ez az érintkezési mozzanat áll. További ide kívánczó szöveg például a *Telehold*, amelyben a Hold láthatóvá válásának mozzanata kerül egybeírásra az emberi találkozás pillanatával: „Fölszáll a hold / olyanféle ütessel / és olyanféle lágyssággal ahogy / csak a viszontlátás zokogó öröme / ráz egybe és mos egybe olykor-olykor / két összeérő arcot, fölnagyúlt, / boldogságtól ödémás kézfejet”. De felidézhetjük az *Elég* sorait is:

*Elég, igen, egy kéz elég amint
megkeveri a kávé, vagy ahogy
„visszavonul a bemutatkozásból”,
elég, hogy elfeledjük a helyet,
a levegőtlen ablaksort, igen,
hogy visszatérve éjszaka szobánkba
elfogadjuk az elfogadhatatlant.*

Itt ugyan nem valósul meg az érintkezés a két szereplő között, ám utal a jelenlét parcialitására: a kávé megkeverő kéz látványa részleges, de specifikus megragadása a vers másikjának; egyetlen testrészbe és egyetlen mozdulatba sűrítve a róla való beszédet. Az „elfogadhatatlan elfogadása” is a kiragadott mozzanatnak a nyomán következik be. Így tovább erősíti azt a megfigyelést, mely szerint a másik jelenléte szoros összefüggésben áll a tragikummal és a veszteséggel, sőt előidézi azt. A „bemutatkozásból visszavonuló kéz” sok-

kal inkább épít a fizikai taktilitásra, hiszen a kézfogást lezáró mozdulat. Az érintés egy kiemelt pillanat, a két ember közötti kapcsolat első fokát jelenti, a megismerés első lépését. A címadás ismét metapoétikus természetű: valamennyi szövegegység részleges látványt képez, amelyek csupán valaminek a lenyomatai. Emlékek arról, ami egykor ott volt, de már nincs. Fontos rámutatni arra, hogy a szövegben megjelenő látványok és leírások csak jelek, amelyeknek a jelentései nem kerülnek kimondásra. A vers csak felmutatja ezeket a jeleket, sorba rendezi őket, de a szerepük, és az, hogy pontosan mire utalnak, a tudatos elhallgatás révén rejtve marad.

*Kisujjdon az ezüstgyűrű,
és talpadon a bőrkeményedés,
az, hogy lázas vagy, az, hogy este
nagykabátban mosakodol,
mindez oly szép, és még szebb attól,
hogy feleúton megtorpantam.
(Szép és még szebb)*

A felnagyított, kontextusukból kiragadott mozdulatok adják a *Szép és még szebb* gerincét is. A megtorpanás gesztusa a szembenézés és a találkozás nehézségét, az attól való tartózkodást mutatja. A meghiúsult találkozás *még szebbé* teszi a másíkról megidézett mozzanatok. Ebben a kontextusban is felértékelődik a hiány tapasztalata: a másik jelen nem léte megemeli a róla alkotott képet, felértékeli az emlékeket.

A fenti szövegelemzések segítségével látható, hogy a másik jelenlétének parcalitása vagy hiánya vezethet a megszólaló integritásának felbomlásához. Maga a töredékesség vezet az integránsnak vélt szubjektum szét-töredezéséhez, önazonosságának és saját identitásának megkérdőjelezéséhez.

Az egyes mozdulatok, a folyamatszerűségből, mozgásokból kiragadott elemek, felnagyított részletek *A búcsúzás részletei* egyes szövegeiben is megjelennek, nagyon hasonlóan ahhoz, amit a fent idézett Pilinszky-versek mutattak.

*Jelentése lesz minden mozdulatnak,
elejtett kesztyűnek, elgurult pénzdarabnak,
a szögletekbe visszarántó zsebnek,
a beakadt és föltépett szegélynek,
a megbotlásnak síma talajon –
(Takács Zsuzsa: T. J. emlékkönyvébe)*

*Kulcs elkallódni,
zár bezárulni,
cipő megállni,
amennyire csak számok tudnak valakit
kézreadni és idegenné tenni,
olyan mély a mi elhagyatottságunk.
(Pilinszky János: Hasonlat)*

A Hasonlatban sem az nem ismert, hogy a kulcs, a zár, a cipő kihez tartozik, sem az, hogy ki áll az ajtó, a zár kinti és benti oldalán – ezt a bizonytalanságot, kimondatlanságot a nyelvi megformálás is erősíti, hiszen a főnévi igenév az igének egy *személytelen* alakja. Hasonló képet mutat a Takács Zsuzsa-idézet. Az egymást szekvenciálisan követő, de nem egymásból következő mozdulatok egyaránt a veszteség, az egyedüllét szomorúságát érzékeltetik. Mindazonáltal (főként a nyelvtani formákból levezethető) különbségeket is mutat a két szövegrészlet. Takács Zsuzsa szövegében a befejezett és a folyamatos melléknévi igenevek dominálnak, ezzel szemben a Pilinszky-vers kizárólag főnévi igeneveket használ. Emiatt a dinamizmus és a statikusság áll szemben egymással. Ez a jelentős eltérés nemcsak a két verset, a két szerzői hang intimitáshoz való hozzáállását is alapvetően meghatározza. Míg a Pilinszky-szövegek a végpontot jelentő helyzet immobilitását és megváltoztathatatlanágát sugallják, addig Takács Zsuzsa ide vonatkozó versei az élmények, szituációk jövő felőli relevanciáját hangsúlyozzák. Jelentésük és következményük kimozdítható – illetve, ahogyan ebben a szövegrészletben is, a jelentésadás folyamata később is végbemehet. Így a két szöveget lehetséges akár egymás párverseként, e gesztust pedig az újraolvasást generáló mozzanatként értelmezni, amely alkalmas lehet a Pilinszky-olvasat kimozdítására.

Lényeges vonás, hogy a Pilinszky-versek intimitást centralizáló csoportjában rendszerint valaminek (kapcsolat, bizalom, idill) a megtérése áll a fókuszban. Azok a visszafordíthatatlan pillanatok vagy fázisok, amelyekben az intimitás felszámolásra kerül, vagy olyan közegben kell tovább működni, amelyben erre képtelen. Ehhez kapcsolódhat a csend kibírhatatlanságának, fenntarthatatlanságának aspektusa, azé a csendé, amelyben a megszólalás kényszere vezet – a már említett módon performatív jellegű – kijelentések kimondásához. Itt a csend összetartozást jelentő, szavatoló természetű megszakad. A megszólalás igénye vagy kényszere szükségszerűen törli meg az én és másikja közötti intimitást, fenntarthatatlansága miatt számolja fel azt.

Az általam eddig vizsgált Takács Zsuzsa-szövegek esetében ez valamelyest fordított természetű. A másíkról, vagy a másíkhöz szóló beszédnek csaknem mindig van egyfajta előremutató jellege, vagy azt tanúsítja, hogy az én már elmozdult a másíkkal közös, végzetes, tragikus interakcióból; sokszor ezeken túl néz *vissza*-felé. Az *Újra itt* például a végállapot elérése után nyitja meg az újrakezdés lehetőségét („Elég volt hát. Felelős és újra itt – / A villany ég, a tárgyak mintha nedvesen – / És újra jársz, és zaklatott vagyok. / Mindegy kié, tiéd a győzelem.”)

Megfigyelhető azonban, hogy a statikusságból kilépő, az elmozdulást jelentő szövegek nemcsak elhagyják a találkozás mozzanatát, de el is lehetetlenítik azt:

*A széthasított
időben, az
egybemázolt
szeretők között
nem láthatlak többé;
megrázod magad,
lerázod magadról
a szerelmet,
föltéped a
sűrű ablakot:*

*látod a holnap fáit.
(Légy átkozott, sügtam)*

Itt az együttlét, az intimitás közege a széthasított idő, amely a statikusságot, kimerevítettséget képviseli. A *holnap fáit* akkor tűnnek fel a szöveg terében, amikor ez az állapot (itt a *szerelem* állapota), megszűnik, vagyis az intimitás felszámolásra kerül. Ez egyfelől idézi is a vizsgált Pilinszky-szövegekben felmerülő állandóságérvényt, másfelől meg is haladja azt, amennyiben felmutatja az azon túli jövő lehetőségét.

*A jelzések, a rejtett utalások
megvilágosodnak egyszerre.
Látni az elkövetkező lépéseket,
s az egyértelmű jóslat,
melyet mégis félremagyaráz
a titkos óhaj: ne múltjon
az idő! – beválik.
Elhallgatnak és átölelik egymást,
de a sötétség hirtelen meglazul,
elérjük áll az ajtó, kimennek,
szemünk elől eltűnnek örökre.
S ami aztán történt, ami
a megjósolt búcsút követte,
amikor egyedül ment a hegyről
a lejtős utcákon haza,
nem tartozik a történethez,*

*n e m a k a r e m l é k e z n i r á .
(A jelzések, a rejtett utalások)*

Látható, hogy itt éppen a megállított idő fenntartatlansága az, ami az intimitás felszámolásához vezet. Emellett pedig az érintkezés pillanata, tehát a Pilinszky-versekben kiemelkedő mozzanat az, ami az elválást, az állapot megszűnését eredményezi. A *megjósolt búcsú* már eleve benne kódoltatik a találkozásban,

vagyis eleve a fenyegetés, a végzetszerűség erejével lép fel. A találkozáshoz, a helyzethez való ragaszkodás, az ott maradás vágya eredményezi, hogy a szöveg, bár jelzi a folytatást, egyúttal negligálja is azt: *nem tartozik a történethez*, nem képezi annak a részét. (Amely egyébként nem csak zárlatában metanarratív jellegű: a vers mindvégig a saját maga által felállított keretekre reflektál.)

*Szerettem volna mégis, ha tudod.
„meghalok érted”,
de múlik az idő alattomosan,
a poharakban, az ablakokban
reggel lesz újra meg újra;
[...]
Akárkivel,
akár veled is, nem, veled mégsem,
– tündökölj csak ostobán –
veled mégsem találkozhatom.
(Aki épp olyan senki vagy)*

Ebben a szövegben is a már említett utóidejűség, viszszatekintés érvényesül. A véget ért, befejezett kapcsolatok, az intimitás már megszűnt közege újra fel nem állítható, újra ki nem építhető.

Összegzés

A fentiek alapján elmondható, hogy az intimitás megjelenését mindkét szerző vizsgált szövegeiben egyfelől a veszély és a fenyegetettség, másfelől pedig, mintegy ennek következményeképp, a végzetszerűség jellemzi, amely egyúttal annak felszámolását is maga után vonja. Ugyanakkor lényeges különbség, hogy míg Pilinszky verseiben Én és Másik találkozása, intimitásának felismerése egyúttal el is lehetetleníti azt, ami számos esetben magának a szövegeknek a berekesztésével jár – addig Takács Zsuzsa elemzett verseiben egyfajta utóidejűség tapasztalható, amely a kapcsolaton, a találkozáson túlról beszél el annak végzetes, tragikus, megsemmisítő jellegét. Az Én – Másik dichotómiát tehát Takács Zsuzsa korai versei Pilinszky János lírájával összhangban teremtik meg és működtetik, amely összehasonlításhoz a két korpusz az általam elemzett példákön kívül is gazdag anyagot szolgáltat. ■ ■ ■

- 1 A Pilinszky-versekhez felhasznált kiadás: PILINSZKY János *Összes versei*, Bp., Osiris, 2006.
- 2 Felhasznált kiadás: a Digitális Irodalmi Akadémia digitalizált változata https://konyvtar.dia.hu/xhtml/takacs_zsuzsa/Takacs_Zsuzsa-Nemajatek.xhtml (Utolsó letöltés: 2020. május 19.)
- 3 Felhasznált kiadás: a Digitális Irodalmi Akadémia digitalizált változata https://konyvtar.dia.hu/xhtml/takacs_zsuzsa/Takacs_Zsuzsa-A_bucszuzas_reszletei.xhtml (Utolsó letöltés: 2020. május 19.)
- 4 Az eredetiben: „[I]ntimacy is an intentional action between like creatures whose will it is to bridge the echoless silence of the universe.” Magda DENES, *Existential Approaches to Intimacy* = Martin FISHER – George STRICKER szerk. *Intimacy* (a továbbiakban Int. 1984), New York, Plenum Press, 1984, 136.
- 5 Az eredetiben: „Perhaps everywhere intimacy is two dreams of intimacy trying their best not to hurt each other.” Uo., 138.
- 6 Azt is fontos azonban leszögezni, hogy az intimitás tárgykörébe tartozó jelenségek, kötődések (szerelem, szeretet, barátság, kollegialitás, stb.) vizsgálata, az azokról való elmélkedés természetesen évezredek múlttal rendelkezik, a kifejezetten az intimitást mint átfogó fogalmat alapul vevő kutatások értékelhetők újabb fejleményekként.
- 7 Egyesek szerint például az intimitás lemodellezéséhez éppen a pszichoanalitikus munka, illetve az analitikus és páciense közötti viszony vizsgálata a legalkalmasabb. Erről bővebben ld. például Int. 1984 39–52., 79–126. Akadnak kritikusai is ennek a megközelítésnek, akik elsősorban a viszony egyoldalúságát emelik ki: „Az intimitás fogalma terápiai keretek között egy paradox elképzelés. Az intimitás definíciója szerint a partnerek közötti kölcsönös és egyenlő pszichikai jogokat jelenti. Minőségében egymásnak megfelelő közléseket, emberközi kapcsolatokat, kockázatokat és meglegedettségeket jelöl. A közös akarat által megteremtett atmoszféra egységében való elválasztottságot jelenti. Ezek a jellemzők egyértelműen nem alkalmazhatók a pszichoterápiás párbeszédre. A beteg és analitikusa másképpen vesz részt benne; önmagukról szóló közléseik érzelmi és tartalmi értelemben is egyenlőtlenek; a találkozó súlya nem egyenlően oszlik meg közöttük, ami a kockázatot illeti. Ismét egyszerűsítve: a betegnek csupán egy analitikusa van, de az analitikusnak számos betege.” (Az eredetiben: „The notion of intimacy in the therapeutic setting is a paradoxical construct. Intimacy by definition means, among partners, reciprocity and equivalent psychic rights in all realms. It means qualitatively correspondent disclosures, interrelations, risks, and satisfactions. It means being separate but united in an atmosphere of shared will. These attributes are clearly not applicable to the psychotherapeutic dialogue. Patient and analyst participate differently; they contribute self-disclosing information of unequal valences in substance and feeling; the encounter is unharmoniously weighted for each in terms of risk. Again at its simplest: The patient has only one analyst, but the analyst has many patients.” DENES, i.m., 138.)
- 8 Vö. SEXTON – STAUDT-SEXTON, i.m.
- 9 Debra J. MASHEK – Arthur ARON szerk., *The Handbook of Closeness and Intimacy* (a továbbiakban Handbook), Mahwah, Lawrence Erlbaum Associates, 2004.
- 10 Vö. Beverley FEHR, *A Prototype Model of Intimacy Interactions in Same-Sex Friendships* = Handbook, 9–26.
- 11 Uo., 1–20.
- 12 Az eredetiben: „Intimacy means an awareness of the innermost reality of one person by another; it is a privileged knowledge of what is disclosed in the privacy of an interpersonal relation, while ordinarily concealed from the public view.” Uo., 3.
- 13 URBÁN Róbert, *Az intimitásról, Magyar pszichológiai szemle*, 1994/1–2, 84–98.
- 14 Az irodalmi intimitás definiálása még az általános fogalomgyarázatnál is bonyolultabb és rétegzettebb, és nagyban függ az értelmezői attitűdtől is. Van, aki a *helyben*, a nyelvi mezőkben látja a jelenség kulcsát:
„Megfigyeltem, hogy az intimitás, amelyet olvasóként érzünk, sokkal kevésbé adódik abból, ahogyan a szereplők egymás között intim dolgokról beszélnek, vagy intim dolgokat tesznek, mint inkább egy bizonyos textuális atmoszférából, vagy úgy is mondhatnánk, bioszférából, egy galériából, egy zónából, amely a szereplőkből árad, ugyanakkor rendkívül mélyen és személyesen vissza is hat rájuk. Más szóval, találkozásai szövegszerű helye, a találkozás terepe, a figuratív toposz – ezalatt nem a szereplők találkozásának fizikai helyét, hanem az általuk a nyelvben megosztott lokúciókat értve – nem csak az intimitás lehetőségét, hanem annak valós érzetét is megteremti. Az a különös és erőteljes hely, a hely, ahol találkozunk, nem csupán az intimitás médiuma: olykor a jelenség maga.” (Az eredetiben: „I have noticed that the intimacy we feel as readers is often generated far less by characters turning to one another and saying intimate things or doing intimate things than it is by a kind of textual atmosphere, or maybe one should say a biosphere, a gallery, a zone that both emanates from the characters and acts upon them very deeply and personally. In other words, the textual where of their meetings, the meeting ground, the figurative topos – and by this I don't mean physical locations where characters meet, but locutions, places in language that they share – actually produces not only opportunities for intimacy, but also the actual sense of intimacy. That odd and powerful space between, the space where we meet, isn't only the medium for intimacy: it is, sometimes, the thing itself” Stacey D'ERASMO, *The Art of Intimacy. The Space Between*, Minneapolis, Graywolf Press, 2013, 30.)
Az általános elgondoláshoz az alábbi idézet visz közelebb bennünket: „Az irodalmi szöveg megjelenítheti az intimitást annak körülírásával; alkalmazhat olyan technikákat, amelyek létrehozzák vagy erősítik ezt az intimitást; vagy olvasóikkal is intim kapcsolatba léphetnek, amennyiben szándékosan idéznek elő érzelmi reakciót.” Az eredetiben: „[L]iterary texts can portray intimacy by describing it; employ techniques that create or enhance the intimacy represented; or they can engage their readers intimately by deliberately prompting emotional responses.” (Jennifer COOKE, *Scenes of Intimacy. Reading, Writing and Theorizing Contemporary Literature*, London, Bloomsbury, 2013, 3.) Vagyis a szövegek különféleképp állítják elő az intimitás benyomását, teremthetik meg azt – úgy gondolom, ez a három feltétel egyszerre teljesül. A körülírás, a nyelv használatának (szóhasználat, grammatika, metrika, alakzatok, stb.) módjai és az olvasóban keltett emocionális reakció együttesen alakítja ki az intimitás érvényét.
- 15 SZÉNÁSI Zoltán, *Test, beszéd*. Borbély Szilárd *A Testhez* című kötetéről, *Alföld* 2011/6, 75.
- 16 Alan M. DAHMS-ra hivatkozik SEXTON – STAUDT SEXTON, i.m., 13.
- 17 „Az eredetiben: It is an ontologically rooted need that awaits conscious intent for its realization.” DENES, i.m., 128.
- 18 Az eredetiben: „Intimacy is generated not by unilateral desire or compulsive togetherness but only by mutual consent. It is seeing other persons in their essential depth and knowing them from inside out, internally and deeply. It is the closeness, love, caring, and affection of friends, family, close associates, and neighbours.” Uo., 2.

- 19 Az eredetiben: „The presence of intimacy within the mutually contradictory can likewise apply to relationships between antagonists (for example, two theorists who share a passionate interest in the same matters, but who are on opposite sides of an issue, or two boxers engaged in a fierce struggle in the ring), and to antisocial relationships (such as bank robbers who plan and commit a robbery together)[.]” Warren WILNER, *Philosophical Approaches to Interpersonal Intimacy* = Int. 1984, 23.
- 20 Arthur P. ARON – Debra J. MASHEK – Elaine N. ARON, *Closeness as Including Other in the Self* = Handbook, 27–41.
- 21 Az eredetiben: „[A] central implication of including another’s resources in the self is that one treats the other’s outcomes as if they were one’s own. That is, to the extent another person is part of myself, my responses to the others rewards and costs, opportunities and obstacles, successes and failures, should be as if they were my own rewards and so forth.” Uo., 29.
- 22 Az eredetiben: „[I]ntimacy (is) mainly a process of an escalating reciprocity of self-disclosure in which each individual feels his or her innermost self validated, understood, and cared for by the other. That is, intimacy increases as each learns about and so presumably is able to include the other’s perspective.” Uo., 36.
- 23 WILNER, i.m., 21–38.
- 24 „Even if I cannot see you, if I cannot touch you, I feel that you are with me. With me corresponds neither to a relationship of inherence or immanence, nor to a relationship of exteriority. It is of the essence of genuine coesse. . . of genuine intimacy.” Gabriel MARCEL, *The Philosophy of Existence*, New York, Philosophical Library, 1949, 25. A Marcel-idézet azért is döntő jelentőségű, mert pontosan mutatja be, mennyire fontos, hogy nem csupán fizikai vagy testi dimenziói lehetnek az intimitásról való beszédnek.
- 25 Az eredetiben: „I would define intimacy between people as the experience of another’s wholeness, whether the other is physically present or not; the essential characteristic of the intimate relationship would be the enduring ability of two people to undergo such experiences with one another. [. . .] This relationship was also viewed as generating fresh experience in that it brings each individual into a new relationship with himself/herself, paralleling the experience that each has with the other.” WILNER, i.m., 23. (Kiemelés az eredetiben.)
- 26 Az eredetiben: „Potential intimates, once again, must be willing to give up their clear boundaries, and to risk losing themselves[.]” WILNER, i.m., 30.
- 27 DENES, i.m.
- 28 Az eredetiben: „In order to get any truth about myself, I must have contact with another person. The other is indispensable to my own existence, as well as to my knowledge about myself.” Sartre-t idézi DENES, i.m., 131.
- 29 Az eredetiben: „For Sartre relatedness is [. . .] a battlefield where freedom is beleaguered by symbiotic yearnings. The «Other» is a constant necessity and an everpresent menace.” Uo.
- 30 Az eredetiben: „[I]n the absence of a palpable Other, of a real contributing respondent, intimacy can not exist. [. . .] More likely it is the product of forlorn Other-less yearnings. An attempt to console the solitary Self.” DENES i.m., 136.
- 31 Az eredetiben: „The lyric poet normally pretends to be talking to himself or to someone else: a spirit of nature, a Muse, a personal friend, a lover, a god, a personified abstraction, or a natural object. [. . .] The poet, so to speak, turns his back on his listeners[.]” Northrop FRYE, *Anatomy of Criticism*. Four Essays, Princeton, Princeton University Press, 1990, 249.
- 32 Az eredetiben: „[A]postrophe — literally, a turning away from one’s strophe to address someone else[.]” Helen VENDLER, *Invisible listeners*. Lyric intimacy in Herbert, Whitman, and Ashbery, Princeton, Princeton University Press, 2005, 1. Itt Vendlér az *apostrophé* szó ógörög etimológiájára reflektál, amennyiben a *strophé* (a *szepthó*, fordul igéből) fordulatot, az *apo-* pedig az el- prefixumot jelenti.
- 33 Jonathan CULLER, *Apostrophé*, *Helikon*, 2000/3, 370–389.
- 34 Uo., 383.
- 35 Az eredetiben: „[T]he solitary poet is frequently addressing someone else, someone not in the room.” VENDLER, i.m., 1.
- 36 Vendlér ezt a láthatatlanságot egyébként olyan megszólítottakra, olyan Másikokra alkalmazza, amelyeknek láthatatlanságukban van a lényegük: vagy egy transzcendens megszólított (Isten), vagy egy elképzelt alak (ember), vagy egy már nem élő történelmi személy. Ez az aspektus nem kerül előtérbe a soron következő elemzésekben, azonban a másik megközelíthetlenségét és megfoghatatlanságát fontosnak tartottam kiemelni a gondolatmenetéből.
- 37 Az eredetiben: „The intrinsic and constitutive ability of the lyric to create intimacy is perhaps most striking when the object of intimacy can never be humanly seen or known, yet can be humanly addressed. In such a case, the unseen other becomes an unseen listener, anchoring the voice of the poet as it issues into the otherwise vacant air.” VENDLER, i.m., 4.
- 38 DE CZKI Sarolta, *A néma tapasztalat*. Irodalom és intimitás, *Alföld* 2011/6, 47.
- 39 DE CZKI, i.m. 48.
- 40 Ez a tendencia *A búcsúzás részlete*iben is folytatódik, ahol a másikhoz való viszony (vagy annak hiánya) a beszélő személyességének kiüresedését indokolja: „Az elidegenítő egyedülállt traumája a személyes múlttól is elzárja, s jelene személyességétől is megfosztja a beszélőt.” HALMAI Tamás, *Takács Zsuzsa*, Bp., Balassi, 2010, 34.
- 41 A csend persze nem feltétlenül jelent (csak) meghiúsult kommunikációs aktust. „A nyelvi kifejezőképesség határai nem merítik ki a kommunikálhatatlanság fogalmát. [. . .] Sokkal radikálisabb dologról, arról a problémáról beszélünk, hogy vajon van-e vagy nincs olyan értelem az intim kapcsolatokban, amelyet pont akkor törünk szét, amikor közlés tárgyává tesszük.” Niklas LUHMANN, *Szerelem, szenvedély*. Az intimitás kódolásáról, Bp., Jászóvegy Műhely, 1997, 151.
- 42 DE CZKI, Uo.
- 43 HALMAI, i.m. 26.
- 44 SZENTESI Zsolt, *A visszavonhatatlan pusztulás víziója: Pilinszky János: Utószó*, Irodalomtörténet 2000/4, 580.
- 45 vö. SZÉNÁSI Zoltán, *A könnyek tárgya*. Tárgyaság és poétika Takács Zsuzsa három kötetében, *Alföld* 2013/7, 39–45.
- 46 Ez a határátlépés persze egyoldalú, ezért fontos a hiánytapasztalat relevanciája: a másik mindig csak az énnek lesz, ott”. *Az emlékezésre az emlék nem néz vissza*[.] (Takács Zsuzsa: *Emlékezés*)
- 47 Olyan értelemben, hogy a tárgy maga személytelen, élettelen.
- 48 A tárgy a másik testének olyan vonatkozásában válhat megfeleltethetővé. hogy meg lehet fogni, ki lehet tapintani, hozzá lehet érni – vagy, hordozhatja is a másik kezének vagy akár testének is a nyomát.
- 49 Idézet az *Elég* című versből, amellyel lentebb foglalkozom.
- 50 HERCZEG Ákos, *Az én és a másik*. Az intimitás kódolásának lehetőségei Pilinszky János lírájában, *Szkhonion*, 2007/1, 75–81. (Kiemelések az eredetiben.) ■ ■ ■